

УКРАЇНЬСЬКА ТРАДИЦІЙНА ЛЯЛЬКА ЯК НОСІЙ ЕТНІЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ

Проаналізовано традиційну українську ляльку кін. ХХ — поч. ХХІ ст. як носія етнічності. Висвітлено напрями дослідження етнічності української традиційної ляльки з позицій культурології.

Ключові слова: *традиційна лялька, етнічність, культура.*

Проанализировано традиционную украинскую куклу конца ХХ — начала ХХІ в. как носителя этничности. Освещены направления исследования этничности украинской традиционной куклы с позиций культурологии.

Ключевые слова: *традиционная кукла, этничность, культура.*

The issue of ethnicity research directions traditional Ukrainian doll from the standpoint of cultural studies and the traditional dolls late ХХ — early ХХІ century as a carrier of ethnicity are analyze.

Key words: *traditional doll, ethnicity, culture, folk applied art, modern society.*

На межі сторіч актуалізувалися процеси ствердження самобутності українського народу завдяки ознайомленню з історичними, етнографічними та фольклорними пам'ятками. У цій праці досліджено зібрання традиційних іграшок, що зберігаються в Державному музеї іграшки м. Київ, приватні колекції, експонати всеукраїнських виставок декоративно-прикладного мистецтва, а також проаналізовано відповіді, надані лялькарями в укладених нами опитувальниках.

Сучасне народне мистецтво, зокрема феномен ляльки, як культурне явище привертає увагу багатьох фахівців-дослідників: мистецтвознавців, етнографів, філософів, істориків, педагогів, спеціалістів із дитячої іграшки, колекціонерів. Проте більшість із них досліджували лише окремі аспекти ляльки, тому наукових праць із цієї тематики небагато. Певною мірою це питання розглянуто в наукових працях О. Найден, О. Морозова та М. Мішиної [14, 12, 11], але аналіз означених студій не надає цілісного уявлення про феномен ляльки як носія етнічності. Актуалізувалося питання щодо виокремлення основних ознак традиційної ляльки як носія етнічності, адже українська народна лялька — це результат багатоякогового процесу формування духовної культури української нації. «Осягнути сутність традиційної ляльки можливо лише в її етнічному середовищі. Проте, у зв'язку з порушенням системи передання культурно-етнічних цінностей в умовах поширення культури масового споживання та глобалізаційних процесів, зростає роль народної культури як стабілізуючої суспільство підсистеми культури» [2], що надає змоги «відродити, зберегти й транслювати смислоформуючі принципи функціонування національної культури. Народна творчість має величезне значення і в

збереженні культурного різноманіття світу», — зазначає І. Бочарнікова [2]. Мистецтвознавець М. Некрасова називає народне мистецтво «живою традицією, що незмінно зберігає ланцюг наступності поколінь, народів, епох» [15].

Вітчизняний етнолог Г. Кожолянка [9] зазначав, що «з одного боку, духовна культура, як і світогляд давніх мешканців терену України, відбивала життєві процеси, а з іншого, впливала на різні сторони їхнього життя». Науковець також стверджував, що кожен етнос характеризується сукупністю обов'язкових ознак, які становлять сутність поняття «етнічність» [9]. Отже, етнічність — це система відносин, що поєднує носіїв етнічних рис з їх етнічним середовищем [5, 6, 7]. Саме в такому середовищі найповніше можна осягнути сутність традиційної народної ляльки.

Мета статті — дослідити особливості традиційної народної ляльки кінця ХХ — початку ХХІ ст. як носія етнічності в соціально-культурному середовищі України у зв'язку з посиленням уваги до неї в сучасній культурі.

Представники різних наукових напрямів, які вивчають культуру, категорію «етнічність» розглядають й інтерпретують. Одні дослідники тлумачать «етнічність» як процес визначення індивідуальної та групової ідентичності, інші — як особливу форму буття етнічних спільнот, треті — як ознаки, що виявляються лише під час порівняння з ознаками інших етнічних спільнот, четверті — як наявність протиставлення «ми — вони» [8]. А. Пономарьов зазначає, що «етнічність — категорія синкретична (неподільна). Вона означає складну систему суспільних відносин, що пов'язує особу як носія етнічних ознак (етнофора) з її етнічним середовищем: родиною, сусідством, громадою, етнічною групою, нацією чи суспільством загалом. Тобто етнічність — це вся багатобарвність культурної картини народу або народонаселення держави» [16].

Основою дослідження є теза норвезького вченого Ф. Варта [10], котрий зазначав, що це поняття має подвійне трактування і передбачає:

- групову чи індивідуальну самоідентифікацію;
- сукупність обов'язкових ознак.

Тобто йдеться про комплекс звичок, зокрема й у сфері декоративно-ужиткового мистецтва, що склалися традиційно й від яких людина неспроможна відмовитися, але водночас вона може внести до них певні корективи.

Таке явище нині спостерігаємо в трансформаційних процесах створення традиційної народної ляльки, відповідно до яких на підсвідомому рівні майстри, з одного боку, здатні відтворювати традиційні лялькові конструкції, а з іншого — під впливом новітніх технологій та ідей в образно-пластичну форму традиційної народної ляльки при-

вносити індивідуальні особливості, які достатньо часто виходять за межі того, що зазвичай називають традицією.

Носієм етнічності, яка ґрунтується на «системі міжпоколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями» [3], є людина. Вітчизняні вчені І. Вакулик, Я. Пузиренко акцентують на тому, що «етновизначальним елементом для всякого етносу є навіть не якийсь постійний набір ознак, а тяглість його етнокультурного розвитку» [3].

Найважливішими ознаками етнічності для дослідження традиційної народної ляльки як її носія, на нашу думку, є:

- мова (літературна українська);
- етнопсихологічні ментальні особливості українців;
- етнічна територія (природне середовище);
- вірування (міфологічні особливості).

Саме ці ознаки, можуть найповніше виявити особливості такого виду народної ляльки, як традиційна українська народна лялька.

Мова як носій національної культури маркує вираження національної самобутності, тому є визначальним чинником під час дослідження традиційної народної ляльки, в межах якого вербальні елементи заміщуються знаково-символьною системою. Ця система, наприклад, може виражатися в знаках, що заковані у формі, та декоративному оздобленні традиційної народної української ляльки.

Така ознака, як менталітет пов'язана з мовою, оскільки та є «носієм національної культури, віддзеркалює історію народу, це головна етнічна ознака людини» [3].

О. В. Назаренко зазначає: «поняття «менталітет» відображає складову уявлень людей, закладених у їх свідомість культурою, мовою, релігією, суспільним спілкуванням. Мова є виразником загальнолюдських морально-етичних цінностей» [13].

Проблему взаємозв'язку мови й культури, мови і народного світогляду досліджував німецький лінгвіст В. фон Гумбольдт, який ще на початку XIX ст. сформулював ідею про тісний зв'язок духовного світу народу і його мови: «Мова тісно пов'язана з духовним розвитком людства і супроводжує його на кожному етапі його локального прогресу, відбиваючи в собі кожну стадію культури» [6]. Учений зазначав: «...різні мови — це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її», «мови... надають нам різних способів мислення і сприйняття», «мова завжди втілює в собі своєрідність усього народу» [7]. Вербалізація об'єктивної реальності здійснюється в різних мовах неоднаково, що також відображається в традиції народної ляльки.

«Етнопсихологія українців формувалася в нерозривному зв'язку із соціально-економічним розвитком та зовнішньополітичними умовами. Національна психологія, характер проявляються насамперед у самобутній мові, способі мислення, пізнанні дійсності, оригінальній

культури, своєрідних звичаях, традиціях, обрядах. Етнопсихологія, національний характер матеріалізуються також у фольклорі, міфології, мистецтві [3].

М. Чернишевський так писав про українців: «Чарівне поєднання наївності і тонкого розуму, лагідність звичаїв у родинному житті, поетична мрійливість характеру, непохитно наполегливого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї...» [3]. Важливим для нашого дослідження є думка філософа Д. Чижевського, котрий зазначав: «По-перше, безумовною рисою психічного укладу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя та обрядності» [19].

Отже, виокремимо першу ознаку народної ляльки як головну ознаку створення української традиційної ляльки — наївність, що відбивається в простоті образно-пластичної форми народної ляльки. Це стосується лялькової конструкції традиційної української ляльки, де така «наївність» свідчить про витонченість українського смаку, оскільки вміння прибрати все зайве та залишити найнеобхідніше сприяє найповнішому відображенню моделі людини у формі традиційної ляльки. Ця ознака втілюється в простій для відтворення формі, хоча така модель традиційної ляльки є еталоном композиційності.

Одним із визначальних факторів, які вплинули на формування світогляду українців, Д. Чижевський називає природу. Ідеться про український степ, який «за часів навал кочівників був джерелом постійної загрози і викликав в українців своєрідний «неспокій»» [19].

М. Костомаров, котрий також досліджував особливості світогляду українців, акцентував на впливові природи на формування менталітету та характеру українця. Природа — невід’ємна частина української творчості: «...поезія невіддільна від природи, вона оживляє її, робить її учасницею радості й горя людської душі; трави, дерева, птахи, тварини, небесні світила, ранок і вечір, спека і сніг — усе дихає, думає, розуміє разом із людиною» [8]. У своєму дослідженні М. Костомаров виокремлює такі характерні риси українців: «індивідуалізм», «селянськість», «хазяйновитість» і «працелюбність» [там само], на них ґрунтується українське сільське життя з його усталеними традиціями, циклічністю багатьох природних і соціальних явищ, що належать до народного побуту, які сформували в селян певні сталі звички й особливості світосприйняття, що й відобразилося в конструюванні традиційної народної ляльки, яка первинно виконувала магічно-обрядову функцію (подібну тезу подано в монографії вітчизняного мистецтвознавця О. Найдена [14]).

Лялькарка С. Ковальова, описуючи традицію конструювання бабусиної ляльки, розпочинає свою розповідь з опису території та способу життя (в опитувальнику від 04.03.2013).

«Найістотнішою рисою географічного положення прабатьківщини українців, як і сучасної України, було розташування її на межі степів і зони лісостепу та лісів. Наддніпрянщина стала колыскою українського народу, вздовж Дніпра та інших рік, більших і менших, пролягали торговельні шляхи, зростало населення, виникали міста» [3].

Отже, другою ознакою традиційної ляльки як носія етнічності є зв'язок традиції створення ляльки з конкретним етносоціальним осередком.

Нині існує тенденція трансформації сільської традиційної ляльки в міську. Вона стає суто мистецьким виробом, зі складними образно-пластичними формами, а відтак не є зразком народної традиційної ляльки. Отже, в цьому разі можна констатувати зникнення традиції конструювання автентичної народної ляльки. Водночас у сучасному лялькарському ремеслі спостерігається брак цілісної та системної інформації щодо належності того чи іншого типу народної ляльки до певного етносу, що призводить до підміни понять, наприклад, подання російської народної ляльки як української народної ляльки тощо. Такий вплив також спостерігаємо в назвах типів ляльок: зокрема, українську назву традиційної ляльки «мотанка» стали активно використовувати майстри в Росії, про що свідчить аналіз сайтів, присвячених ляльковій тематиці в мережі Інтернет (<http://www.rukukla.ru/>, <http://kyklamotanka.blogspot.de>, <http://propodelki.ru/>) і заголовки статей «Кукла-мотанка "Желанница" — собираем сами», «Куклы-мотанки: сакральный крест», «Кукла-мотанка своими руками».

Таке явище спостерігається не лише серед близькоспоріднених слов'янських ляльок. Наявні й інші запозичення, наприклад, каркасні дротяні сувенірні африканські та мексиканські лялькові форми. Запозичені елементи інколи виявляються в структурі традиційної ляльки. У цьому разі йдеться про трансформаційні процеси, що зумовлюють виникнення нового типу ляльки — традиційна авторська лялька. «Традиційна авторська лялька — це різновид саморобної іграшкової конструкції з авторськими елементами, творцем якої є народ» [18].

Слід зазначити, що існують позитивні тенденції: майстри традиційної ляльки роблять спроби конструювати ляльки, в яких відтворювалися давні архаїчні зразки народної творчості — автентичні традиційні ляльки. Таке явище назвемо історично-культурною реконструкцією.

Майстрині ляльки, досліджуючи особливості традиційної народної ляльки, зазвичай, користуються фотографічними зображеннями ляльок з наукових праць, проте додають конструйованим лялькам індивідуальні ознаки. Таким чином, сучасна традиційна лялька стає зразком взаємодії традиції та індивідуального авторського бачення.

Існують три типи сучасних традиційних народних ляльок:

- автентичні традиційні вузлові ляльки, що нині зникають;
- подібні до традиційних (реконструйовані) — сконструйовані завдяки наслідуванню образно-пластичних форм певної місцевості;
- авторські традиційні ляльки.

Основними функціями автентичних ляльок у традиційній культурі були: магічна, обрядово-ритуальна, ігрова. Проте «магічна функція, що виникла ще в первісній історії, в процесі культурогенезу трансформувалася в обов'язковий компонент обрядово-ритуальної функції» [11], що засвідчує таку ознаку традиційної ляльки, як зв'язок із сімейними традиціями та обрядовістю. У сучасній культурі відбувся «зсув ігрової функції реконструйованої традиційної ляльки в культурний простір дорослих» [11]. Про це також зазначає у своєму дослідженні О. Найден: «...обрядові дійства еволюціонували в ігри дорослих» [14]. Явища сучасного суспільства передбачав учений В. Воронов у 1920-х рр.: «Старе селянське мистецтво, як жива й повсякденна творчість села, в значній своїй частині вже віджило свій вік і відродження його в старих формах і колишніх побутових обставинах неможливе» [3].

Отже, розглядаючи феномен традиційної ляльки як носія етнокультурних традицій в Україні, слід зазначити, що іграшка, зокрема лялька, завжди посідали гідне місце в житті людини, оскільки феномен ляльки в культурологічному просторі має глибинний взаємозв'язок з етномистецькими традиціями створення іграшки в Україні. Водночас можна стверджувати, що основними ознаками традиційної ляльки як носія етнічності є:

- наївність, що виражається в простоті форм, які свідчать про витонченість смаку та кротивний розум українців;
- зв'язок традиції створення ляльки з певним етносоціальним осередком;
- зв'язок з сімейними традиціями й обрядовістю.

Слід констатувати: у сфері лялькарського ремесла існує підміна понять, що виражається в поданні народної ляльки інших етносів як української традиційної народної ляльки. Саме тому перспективами дослідження може бути аналіз форм і засобів реконструйованих традиційних ляльок з метою ознайомлення широкого загалу з автентичною традиційною лялькою, що є носієм етнічності національної культури та виразником українського менталітету. Ознайомлення з традиційною народною лялькою, популяризація та правильне класифікування її як традиційної української дозволяють зберегти національну самобутність в умовах сучасної глобалізації. Апробація результатів дослідження здійснюється в процесі викладання в галереях м. Київ та під час виставок, що відбуваються в Україні, на основі яких були розроблені авторські курси: «Українська традиційна лялька. Історія

та методика конструювання», «Вузлова лялька». У 2013-му р. в рамках дослідження запроваджено культурно-мистецьку акцію «Діти малюють народну ляльку», завдання якої — популяризувати автентичну традиційну ляльку.

Список літератури

1. Бариш-Тищенко І. Сучасні тенденції народного декоративно-ужиткового та аматорського мистецтва / І. Бариш-Тищенко // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2005_s8.php. — Назва з екрана.
2. Бочарникова И. Народное творчество как социальный феномен в современном российском обществе: автореф. дис. ... канд. социологических наук: спец. 22.00.06 — социология культуры [Электронный ресурс] / И. Бочарникова. — Майкоп 2010. — Режим доступа: www.adygnet.ru/files/avtofer/bocharnikova.doc. — Название с экрана.
3. Вакулик І. Українознавство. Методичний посібник / І. Вакулик, Я. Пузиренко // Національний університет біоресурсів і природокористування України. — К., 2010. — 78 с.
4. Воронов В. О крестьянском искусстве : избранные труды / В. Воронов. — М. : Советский художник, 1972. — С. 35.
5. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу: [Етнографія України] / М.Ф. Грушевський. — К. : Либідь, 2006. — 256 с.
6. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. — М. : Прогресс, 1984. — С. 48.
7. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. — М. : Прогресс, 1985. — С. 349.
8. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. — СПб., 1861. — №3. — С. 52
9. Кожолянюк Г. Духовна культура українців Буковини / Г. Кожолянюк. — Чернівці : Прут, 2007. — 401 с.
10. Микола М. Етнореволюція: науково-пізнавальні нариси [Електронний ресурс] / М. Микола. — Режим доступу: <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Etnichnist-yak-sotsialno-psihologichna-realist.html>. — Назва з екрана.
11. Мишина М. А. Формы бытования традиционной куклы в культурном пространстве постиндустриального общества России: автореф. дис. ... канд. культурологии: спец. 24.00.01 — теория и история культуры / М. А. Мишина. — СПб., 2011. — 30 с.
12. Морозов И. А. Феномен куклы в традиционной. и современной культуре. (кросс-культурное исследование идеологии антропоморфизма): автореф. дис... докт. ист. наук: спец. 07.00.07 Этнография, этнология и антропология / И. А. Морозов. — М., 2010. — С. 23.
13. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : дис... канд. філол. наук / О. В. Назаренко. — Дніпропетровськ, 2001. — 192 с.
14. Найден О. С. Українська народна лялька: [наукове видання] / О. С. Найден. — К. : ВД "Стилос", 2007. — 240 с.
15. Некрасова М. Народное искусство как часть культуры / М. Некрасова. — М. : Изобразительное искусство, 1983. — С. 37.

16. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України: поняття етнічності [Електронний ресурс] / А. Пономарьов. — Режим доступу: <http://libr.org.ua/book/78/2388.html>. — Назва з екрана.
17. Скляренко О. А. Происхождение понятия «узловая кукла»: семантика, основные признаки и обрядовый компонент / О. А. Скляренко // Альманах современной науки и образования. — Тамбов: Грамота, 2013. — № 4. — С. 173–175.
18. Скляренко О. А. Типологізація художньо-образних особливостей традиційної ляльки кінця ХХ — початку ХХІ століття в Україні // Культура і Сучасність : альманах. — К. : Міленіум, 2012. — № 2. — С. 150–156.
19. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — К., 1992. — 230 с.

Надійшла до редколегії 25.10.2013 р.